

UNIVERZA V LJUBLJANI
PEDAGOŠKA FAKULTETA

MIRJAM ČANČER

FOTOTERAPIJA:
TERAPEVTSKA VREDNOST FOTOGRAFIJE IN MOŽNOSTI
UPORABE V SOCIALNI PEDAGOGIKI

DIPLOMSKO DELO

LJUBLJANA, 2013

UNIVERZA V LJUBLJANI

PEDAGOŠKA FAKULTETA

SOCIALNA PEDAGOGIKA

MIRJAM ČANČER

MENTOR: DR. MATEJ SANDE

**FOTOTERAPIJA:
TERAPEVTSKA VREDNOST FOTOGRAFIJE IN MOŽNOSTI
UPORABE V SOCIALNI PEDAGOGIKI**

DIPLOMSKO DELO

LJUBLJANA, 2013

POVZETEK

V diplomskem delu je razložena terapevtska vrednost fotografije ter opisana metoda, ki uporablja fotografijo v terapevtske namene, imenovana fototerapija. Predstavljene so izbrane fototerapevtske tehnike, ki vključujejo fotografiranje kot terapevtsko aktivnost. Navedeni so primeri fototerapevtskih programov v tujini ter v Sloveniji. V raziskovalnem delu je predstavljeno delo dveh takšnih projektov pri nas – opis fototerapevtskih delavnic z mladimi s težko stopnjo gibalne oviranosti in delo z otroki z motnjami avtističnega spektra. Vključena so tudi mnenja uporabnikov o metodi. Na koncu sledi analiza in primerjava obeh principov uporabe fototerapije ter predlogi za razvoj in integracijo metode v socialnopedagoško prakso.

Ključne besede: fotografija, fototerapija, socialna pedagogika, samoraziskovanje, ranljive skupine, gibalna oviranost

Title: *Phototherapy: The therapeutic value of photography and its use in social pedagogy*

ABSTRACT

The diploma thesis explains the therapeutical value of photography and describes the method called phototherapy, which uses photography for therapeutical purposes. Phototherapeutic techniques, which include the act of creating photographs as a therapeutic activity, are described. The examples of phototherapeutic programs abroad and in Slovenia are listed. In the research part of the thesis, the works of two such phototherapeutic projects in Slovenia are described. Clients' opinions of the method are included. In the conclusion of the thesis, different uses of phototherapy are compared and the possibilities for further development of the method and its integration into the social pedagogical work are suggested.

Keywords: photography, phototherapy, social pedagogy, self-exploration, vulnerable groups, physical disability

ZAHVALA

Rada bi se zahvalila fototerapevtoma Juretu Kravanji in Mateju Peljhanu, ki sta z navdušenjem pozdravila mojo idejo o diplomski nalogi in me spodbudila k raziskovanju.

Enaka zahvala gre tudi fototerapevtki Aniti Zelić, ki je z menoj nesebično delila svoje fototerapevtsko znanje in izkušnje ter mi pomagala razumeti bistvo fototerapije.

Zahvaljujem se vsem članom obeh fototerapevtskih skupin, da so mi dovolili pokukati v njihovo ustvarjanje in z menoj delili svoje izdelke ter misli o fotografiji. Posebna zahvala gre Nejcu Županu, ki mi je dovolil objavo svojega diptiha v diplomski nalogi.

Na koncu bi se zahvalila še mentorju dr. Mateju Sandetu za nasvete in usmeritve, a hkrati dovolj svobode pri raziskovanju, da sem lahko razvijala svoje ideje v smeri, ki sem jo izbrala.

KAZALO

1	UVOD.....	1
2	OD FOTOGRAFIJE DO FOTOTERAPIJE.....	3
3	FOTOTERAPEVTSKE TEHNIKE	6
3.1	Avtoportret.....	6
3.2	Fotografije uporabnika, ki so jih posneli drugi	7
3.3	Fotografije, ki jih ustvari uporabnik.....	8
4	FOTOTERAPIJA V SVETU IN PRI NAS	9
4.1	Raba fototerapije v svetu	9
4.2	Raba fototerapije v Sloveniji.....	10
5	RAZISKOVALNI DEL.....	12
5.1	Namen raziskave.....	12
5.2	Raziskovalna vprašanja	12
5.3	Metodologija	12
5.4	Rezultati raziskovalnih vprašanj in interpretacija	13
5.4.1	Fototerapija z osebami s težko stopnjo gibalne oviranosti: Matej Peljhan in Jure Kravanja	13
5.4.2	Fototerapija z mladostniki z motnjami avtističnega spektra: Anita Zelić	19
5.5	Analiza opažanj.....	22
5.6	Zaključki	24
6	PREDLOGI ZA RAZVOJ METODE IN UPORABO V SOCIALNI PEDAGOGIKI	26
7	SKLEP	28
8	SEZNAM LITERATURE IN VIROV	29

SEZNAM SLIK

Slika 1: Zakaj hodiš na fototerapijo?	18
Slika 2: Nejc Župan – Loneliness.....	18

1 UVOD

Živimo v digitalni dobi, kjer nas vizualne podobe spremljajo na vsakem koraku. Naš svet je do potankosti dokumentiran in arhiviran in skoraj si več ne moremo predstavljati dogodka, ki ne bi bil zabeležen s fotografskim aparatom. Ljudje težimo k temu, da bi ohranili tisto, kar nam je pomembno in iščemo načine, da bi trenutke iz sedanosti odnesli s seboj v prihodnost. Fotografija nam to omogoča, saj nam daje iluzijo, da lahko tisto, kar je sicer minljivo in neoprijemljivo, s pritiskom na sprožilec spremenimo v trajen materialni dokaz našega obstoja.

Če pustimo ob strani zapletene fizikalne, digitalne in kemične procese, do katerih pride ob zapisu fotografije, bi lahko pomislili, da se v trenutku njenega nastanka zgodi »čarovnija«. Kako bi sicer lahko majhna naprava, ki zgolj zaznava in beleži valovanje svetlobe, v vizualni obliki zapisala čustva, skrite pomene, odnose in zgodbe?

Teško bi določila trenutek, ko me je fotografija potegnila vase. Zgodilo se je spontano in intuitivno. Začutila sem, da lahko preko nje izrazim tisto, česar z besedami ne morem. Opazila sem, da se ob fotografiranju potopim v nek drug svet, zunaj časa in prostora, daleč stran od vsakodnevnih skrbi. Fotoaparat je postal moj stalni spremljevalec in ščit, ki sem ga lahko postavila med sebe in svet. Zaradi njega se je moj pogled spremenil. Začela sem opazovati stvari, ki jih prej nikoli nisem, in si upala narediti tudi marsikaj, kar bi se mi brez fotoaparata okrog vratu zdelo povsem nepredstavljivo.

Vzporedno sem tekom študija socialne pedagogike razvijala svoje sposobnosti samorefleksije in gradila zavedanje o sebi in svetu. Kljub temu sem relativno pozno odkrila povezavo med obema sferama. Zanimala me je ta skrivna moč fotografije, ki sem jo zaslutila in lotila sem se raziskovanja njene filozofske strani. Teme, ki so se odpirale – realnost kot konstrukt, subjektivni pogled, opozarjanje na socialne spremembe – so mi bile zelo znane, prelomni trenutek pa se je zgodil, ko mi je profesor fotografije ob nalogi avtoportreta pri izbirnem predmetu postavil na videz enostavno vprašanje: »Kaj si?« Moja nezmožnost odgovora mi je dala vedeti, da gre pri socialni pedagogiki in fotografiji, na prvi pogled tako zelo oddaljenih

področjih, v resnici za isto stvar. Raziskovanje sebe in sveta, spravo s preteklostjo in ustvarjanje prihodnosti, refleksijo, možnost povedati svojo zgodbo in biti slišan.

Začela sem se spraševati, če bi se to povezavo dalo izkoristiti v praksi in očitne terapevtske lastnosti fotografije, ki sem jih začutila pri sebi, uporabiti tudi pri delu s populacijami, s katerimi se srečujemo socialni pedagogi. Hitra internetna raziskava mi je povedala, da se to že dogaja, in sicer pod imenom fototerapija. Poleg različnih praks iz tujine sem odkrila tudi spletno stran slovenskega Zavoda za fotografsko terapijo, ki je bil ustanovljen le nekaj mesecev prej in izvedela, da se pod njegovim okriljem izvaja fototerapija z gibalno oviranimi osebami. Odločila sem se, da bom fototerapijo raziskala in predstavila v svojem diplomskem delu. Povsem slučajno sem kmalu po tem izvedela še, da je približno istočasno na Fakulteti za socialno delo z diplomskim delom na temo fototerapije študij zaključila Anita Zelić in da v Novi Gorici vodi fototerapevtske delavnice z otroki s posebnimi potrebami. Tako se je ideja zgolj predstavitve metode nadgradila v pregled trenutnega stanja fototerapije v Sloveniji in primerjavo različnih fototerapevtskih pristopov pri nas. Odločila sem se, da bom informacije pridobila preko intervjujev in opazovanj z udeležbo.

V diplomskem delu bom torej predstavila teoretična spoznanja s področja terapevtskih vidikov fotografije skozi zgodovinski razvoj medija, opisala izbrane fototerapevtske tehnike ter predstavila primere fototerapevtskih praks iz tujine in Slovenije. V raziskovalnem delu bom podrobno predstavila principe uporabe fototerapije pri delu z otroki s posebnimi potrebami in mladimi odraslimi s težko stopnjo gibalne oviranosti ter primerjala ugotovitve. Zaključila bom s predlogi za nadaljnji razvoj metode ter z možnimi načini integracije metode fototerapije v socialnopedagoško prakso.

2 OD FOTOGRAFIJE DO FOTOTERAPIJE

Razlogi, da je fotografija lahko uporabna in učinkovita pri obravnavi v terapevtskem procesu, segajo v zgodovino njenega razvoja in razvoja zahodne kulture. Na slednjega je fotografija močno vplivala.

Izum fotografije leta 1839 in njen razvoj v letih, ki so sledila, je prinesel revolucijo v načinu upodabljanja oseb. Množicam je omogočil zapis lastne vizualne podobe in s tem tudi ohranjanja svoje osebne zgodovine v vizualni obliki, kar si je prej lahko privoščila le peščica privilegiranih posameznikov. Hkrati z navdušenjem nad tem, da lahko fotografija prikaže objektivno in realno videz portretiranca, se je porajalo tudi nelagodje, saj je razblinjala iluzije mladosti in lepote, ki so jih naslikani portreti zlahka ustvarjali (Gernsheim, 1965; v Stewart, 1983). Freud je nekoč v pismu Jungu zapisal, da ne mara biti fotografiran, ker je preveč ponosen, da bi se lahko soočil s svojim fizičnim propadanjem (Stewart, 1983).

Poleg osebnega upodabljanja ljudi, je fotografija postala tudi nepogrešljiv del časopisov, knjig, revij, okrožnic in oglasov, kjer so vizualno podobo dobili predmeti, ki do takrat niso bili upodabljeni. S tem so na nek način postali skupna lastnina, saj so si jih vsi lahko ogledovali. Že v samem začetku 20. stoletja je bil kulturni vpliv fotografije tako močan, vseobsegajoč in samoumeven, da je postal skoraj neviden. Vse večja iluzornost novega medija fotografije je povzročila, da stari načini kritičnih pristopov razumevanja slikovnih in grafičnih vsebin niso več zadostovali in potrebno je bilo razviti nove. Največji izziv je bila navidezna enakost med objektom in njegovo fotografsko upodobitvijo, saj je bila podobnost med njima mnogo večja, kot pri sliki, risbi ali drugem grafičnem mediju, kar je ustvarilo iluzijo »istosti«. Fotografija je dala moč raziskovanja štiridimenzionalne realnosti, saj je ujela stvari take, kot so bile natanko v trenutku, ko so bile fotografirane (Szarkowski, 1970; v Stewart, 1983).

Dejstvo, ki ga ob tem ne smemo pozabiti, je, da fotografija kot taka še ni realnost, temveč njena konstrukcija, saj prikazuje le en trenutek in le majhen delček celotne slike, ki bi sicer bila vidna očesu (Weiser, 1999). Preko fotografije lahko pridobimo informacije o stvareh, ki so na njej, čeprav o njih, kot pravi Sontagova (1978), ne moremo pridobiti neposredne izkušnje. Kljub temu naši možgani ne ločijo med gledanjem vizualne upodobitve objekta na

fotografiji in gledanjem objekta samega v realnosti. Zaradi kognitivnega preskoka doživljamo ob gledanju fotografije občutek, da smo v prizoru na njej fizično prisotni (Weiser, 1999).

Pomembno je razumeti, da fotografije ne posname fotoaparati, ampak fotograf. On je tisti, ki izbere, kaj je zanj dovolj pomembno, da bo to fotografiral in v fotografijo vnese svoje izkušnje, težnje, želje in čustva (Weiser, 1999). S tem, ko nekaj fotografira, si to prisvoji in vzpostavi določen odnos s svetom, kar mu daje občutek vedenja in moči. Subjekt s fotografiranjem pridobi kontrolo ne le nad tem, kar fotografira, ampak tudi nad seboj, saj je fotografija na nek način njegov podaljšek in del njega samega (Sontag, 1977).

Prav značilnost fotografije, da deluje kot del fotografa, je tisto, kar jo povezuje s psihoterapijo in na podlagi česar se je lahko začela razvijati ideja fototerapije (Stewart, 1983).

Največji razvoj je fototerapija doživela v osemdesetih in zgodnjih devetdesetih letih prejšnjega stoletja, s pionirji iz Evrope, kot sta Spence in Berman, ki so jima sledili ameriški fototerapevti, na primer Weiserjeva, Krauss in Walker. V zadnjem času sta se razvoj in raziskovanje fototerapije zopet preselila v Evropo, še posebej v Veliko Britanijo, na Finsko in v Italijo, kjer gre fototerapija v smeri izkoriščanja digitalizacije in vse večje dostopnosti fotografije (Loewenthal, 2013).

Fototerapijo lahko definiramo na veliko različnih načinov odvisno od kulture, v kateri živimo, in tega, kakšni so naši profesionalni cilji pri njeni uporabi. V psihoterapiji služijo fotografije in fotografiranje predvsem kot sprožilci, ki odpirajo vrata do spomina ter do prepoznavanja in izražanja čustev, pomagajo torej pri lažjem samorazumevanju uporabnika. Fototerapija v smislu terapevtskega fotografiranja pa lahko seže tudi precej širše in se uporablja kot vrsta rehabilitacije, zdravljenja, opolnomočenja ali učenja lastnega izražanja (Halkola, 2013).

Fototerapijo bi lahko opredelili kot vrsto likovne terapije. Pod tem pojmom razumemo terapijo, pri kateri se v terapevtskem procesu uporabljajo likovna izrazna sredstva s ciljem doseganja spremembe in osebnostne rasti (Kariž, 2011). Prednost fotografije pred drugimi izraznimi mediji v terapevtskem kontekstu je v tem, da je manj ogrožujoča, kljub temu pa ima pogosto večjo moč (Wheeler, 2013). Razlika med fototerapijo in drugimi oblikami likovne terapije je, da klasična likovna terapija temelji na ekternalizaciji notranjih subjektov,

fototerapija pa na internalizaciji zunanjih subjektov (Weiser, 1999). Terapevtu lahko tako pokaže bolj objektivno sliko zunanje realnosti, s katero se uporabnik spopada izven terapije, in ne odseva le njegovega notranjega sveta, kar je lahko v terapevtskem procesu zelo uporabno (Halkola, 2013).

Fototerapija je zaradi lastnosti fotografskega medija primerna za ljudi s širokim spektrom težav. Posameznikom iz ranljivih skupin omogoča enakovredno možnost izražanja, jim pomaga pri zmanjševanju težav, izboljšanju samopodobe in kompenzaciji svojih primanjkljajev. Peljhan in Kravanja (2013) izpostavljata prednosti fototerapije za gibalno ovirane osebe, ker za fotografiranje ni potrebna fizična spretnost, ob ustreznih prilagoditvah pa lahko fotografirajo tudi osebe z najtežjo stopnjo oviranosti. Za intelektualno manj sposobne osebe je fototerapija primerna zaradi avtomatiziranosti fotografiranja. Za osebe s težavami v duševnem zdravju in s težavami v socialni integraciji je fotografiranje koristno, ker zahteva veliko zavestne kontrole, preko česar se uri kontrola čustev in vedenja. Ljudem v stiski lahko fotografiranje ponudi varnost in jih spodbudi k aktivnosti. Osebam s slabim spominom lahko pomaga pri dokumentiranju življenja. Slabovidnim fotoaparati omogoča povečave, s katerimi si lahko pomagajo, da preberejo droben tekst ali povečajo oddaljen predmet. Osebam z motnjami govora omogoča nadomestno komunikacijo. Za mlade je primerna zaradi njihove naklonjenosti tehnološkim napravam. Dostopna je tudi materialno šibkejšim, ker je fotografska oprema danes cenovno relativno ugodna, s fotografskim znanjem pa si lahko tudi izboljšajo možnosti za boljšo zaposlitev in dodaten zaslužek.

3 FOTOTERAPEVTSKE TEHNIKE

Različni avtorji so tekom prakse izoblikovali različne fototerapevtske pristope, ki se nahajajo nekje na spektru od pretežno psihoterapevtskih do pretežno likovnih. Razlikujejo se tudi v tem, ali uporabljajo tako imenovane simbolne fotografije, ki že obstajajo, ali fotografije, ki jih ustvarja sam uporabnik, pri čemer ima bistveno vlogo v terapevtskem procesu tudi samo fotografiranje.

Weiserjeva (1999) poudarja, da je pomembno kombinirati različne tehnike glede na to, na kateri stopnji terapevtskega procesa se nahajamo, kakšni so naši cilji in kakšne so specifike naših uporabnikov. Na tem mestu se bom osredotočila na tehnike, ki vključujejo fotografiranje kot terapevtsko aktivnost.

3.1 Avtoportret

Ustvarjanje avtoportretov je zelo močno orodje v terapevtskem procesu. Omogoča samoraziskovanje in soočenje s samim seboj. Preko avtoportretov lahko skozi lastne oči, brez zunanjega vmešavanja, nase pogledamo od zunaj. Z njimi se lahko varno soočimo s svojimi omejitvami, zanikanji in pričakovanji ter jih presežemo. Uporabnik lahko avtoportret ustvari na lastno iniciativo in po lastnih zamislih, lahko pa mu z usmeritvami pomaga tudi fototerapevt. Weiserjeva (1999) omeni naloge, kot so ustvarjanje avtoportreta, na katerem uporabnik prikaže, kako bo videti, ko se bodo njegove težave končale, avtoportreta, ki ga njegovi starši ne bi odobraval, takega, na katerem prikaže dele sebe, ki so mu všeč, ali tiste, ki mu niso, kakšen bi bil, če bi ga drugi imeli za privlačnega, takega, kot bi si želela njegova mama ... Vsaka naloga ima svoj terapevtski namen in služi za doseganje določenega cilja.

Ustvarjanje avtoportretov deluje kot orodje za opolnomočenje, saj subjektu vrača nadzor in mu omogoča popolno kontrolo tako nad procesom kot rezultatom. To je izjemnega pomena, kadar delamo z uporabniki, ki so iz različnih razlogov postavljeni v pozicijo nemoči, kot so na primer dolgotrajno bolne osebe ali žrtve nasilja. To tehniko je ob diagnozi raka uporabila na sebi fototerapevtka Spencerjeva in ustvarila serije avtoportretov, preko katerih si je

poskušala povrniti individualnost, ki jo je izgubila tekom bolnišničnega zdravljenja (Dennet, 2013).

3.2 Fotografije uporabnika, ki so jih posneli drugi

Preko naših fotografij, ki jih posnamejo drugi, lahko vidimo na kakšen način nas doživljajo, kaj na nas opazijo in kaj na nas se jim zdi pomembno. Preko takih fotografij lahko odkrijemo veliko o našem odnosu z osebo, ki nas fotografira. Če za fotografijo poziramo, lahko iz tega razberemo, kako se želimo predstaviti tej osebi in kaj o sebi ji želimo pokazati. V primeru, da gre za spontan posnetek, pa dobimo vpogled v to, kakšni smo, ko ne vemo, da smo fotografirani, in to je pogosto drugačna slika sebe, kot smo je vajeni (Weiser, 1999).

To tehniko lahko uporabimo tudi tako, da fototerapevt fotografira uporabnika v različnih situacijah in na nastalih fotografijah gradi terapevtski proces. Martinova je skupaj s Spencerjevo razvila metodo t.i. pouprizoritvene fototerapije, pri kateri terapevt z uporabnikom preko pogovora in njegovih starih družinskih fotografij poišče vzroke za njegove težave v sedanosti. Nato mu pomaga zasnovati scenarij, po katerem dogodek iz preteklosti ponovno uprizori oziroma odigra, a tokrat tako, da se razplete, kot si sam želi. S pomočjo rekvizitov in kostumov poustvarita preteklo situacijo, terapevt pa celoten proces fotografira zato, da uporabnik preko nastalih novih fotografij dobi še vizualen dokaz svojega spreminjanja, napredka in razvoja (Martin, 2013).

V podobnem kontekstu bi lahko opredelili tudi projekt z naslovom Mali princ, ki ga je v sklopu individualnega dela s fantom z mišično distrofijo realiziral psiholog in fototerapevt Peljhan. Skupaj sta ustvarila serijo domišljjskih fotografij, na katerih je deček prikazan ob različnih zabavnih fizičnih aktivnostih, v katerih sicer zaradi svoje gibalne oviranosti ne more sodelovati. Bistveno je, da ga v te aktivnosti ponese njegova lastna domišljija, ki jo izraža z risanjem. Preko nastalih fotografij lahko vsaj v vizualnem svetu doživi stvari, ki jih v fizičnem ne more. Vse fotografije skupaj z rekviziti na njih, so bile dečkova zamisel, fototerapevt pa jih je preko fotografije prevedel v vizualni jezik (Lorenci, 2013).

Fotografiranje uporabnikov in uporabo nastalih fotografij v terapevtske namene uporablja tudi Fisher Turkova, ki dela z ženskami, ki imajo slabo samopodobo zaradi spolnih zlorab ali motenj hranjenja. Ženske fotografira na način, ki jim omogoča pridobiti pozitivno izkušnjo o svojem telesu in se videti drugače kot običajno. Ob nastajanju in pregledovanju fotografij ženske pišejo refleksijski dnevnik svojega doživljanja, preko katerega spremljajo proces, v katerem mnoge od njih prvič doživijo sebe kot vredne, lepe, močne in edinstvene (Granato, 2011).

3.3 Fotografije, ki jih ustvari uporabnik

Na to, kaj bo nekdo fotografiral, vpliva mnogo dejavnikov: njegovi cilji, želje, pričakovanja in način, na katerega vse naštetu prepozna v določeni vizualni podobi. Če smo pozorni na to, kaj nekdo izbira kot motive svojih fotografij, lahko prepoznamo njegove interese, informacije o njegovem čustvenem stanju, osebne metafore in podzavestne simbole. Fotografije, ki jih posameznik ustvari, so na nek način metafore njega samega in njegovega načina doživljanja realnosti. S tem, ko primerja svoje sedanje fotografije s tistimi iz preteklosti, lahko dobi vpogled v svoje spreminjanje skozi čas. Fototerapevtu lahko preko fotografij pripoveduje o sebi, ta pa mu z nalogami, ki mu jih zastavlja, postavlja vprašanja. Take naloge so na primer fotografiranje stvari, ki bi jih uporabnik rad spremenil na sebi ali v svetu, fotografiranje sebe, kot ga ne pozna nihče drug, fotografiranje ljudi v njegovi okolici, fotografiranje lastnih meja, načrtov in želja, fotografiranje metaforičnih podob, ki ga kot osebo predstavljajo, fotografiranje skrivnosti, ki jih ne želi deliti z drugimi in podobno. V vizualni obliki je nekatere stvari lažje razkriti kot v pogovoru in na ta način se odpirajo teme, do katerih sicer morda sploh ne bi prišli (Weiser, 1999).

To je najširše fototerapevtsko področje, na katerem je vse odvisno od naše lastne kreativnosti in inovativnosti. Tukaj ima fototerapevt največ maneverskega prostora, znotraj katerega si lahko ob ustreznem predznanju izmišljuje nove tehnike, aktivnosti in naloge, s katerimi pomaga uporabniku dosegati zastavljene cilje.

4 FOTOTERAPIJA V SVETU IN PRI NAS

4.1 Raba fototerapije v svetu

V literaturi je fototerapija največkrat omenjena v kontekstu uporabe fotografije kot medija, na podlagi katerega se izvaja psihoterapevtska dejavnost. Poleg že omenjenih načinov uporabe pri delu z žrtvami nasilja, dolgotrajno bolnimi osebami ter osebami z različnimi težavami v duševnem zdravju, sem našla še nekaj primerov uspešne uporabe fototerapije za delo z ranljivimi skupinami (predvsem z mladimi), ki se izvajajo po svetu.

V Argentini že od leta 2000 poteka projekt pod imenom *Ph15*, v katerem skupina fotografov izvaja delavnice z mladimi prebivalci sluma na obrobju Buenos Airesa, starimi od 11 do 26 let. Preko vizualne umetnosti spodbujajo njihovo vključevanje v družbo, jim pomagajo razvijati kreativnost in jim nudijo drugačno obliko preživljanja prostega časa (*Ph15*, b.d.).

V ZDA poteka več fototerapevtskih programov za mlade. V Vermontu se zadnjih dvajset let izvaja projekt, imenovan *In-sight Photography Project*, ki nudi brezplačne fotografske delavnice mladim med enajstim in osemnajstim letom. Nastal je zato, da bi mladim z ulice ponudil alternativno obliko izražanja. Poleg delavnic projekt zajema tudi internetni forum in galerijo, v kateri se preko fotografij povezujejo mladi iz različnih skupnosti, s čimer se krepi medkulturni dialog in izmenjava izkušenj (*About In-sight*, b.d.).

V Severni Karolini je med leti 1990 in 2011 obstajal program *Literacy Through Photography* (Pismenost preko fotografije), ki se je izvajal v javnih šolah in uporabljal fotografije kot pomoč pri učenju, razvijanju kritičnega mišljenja in kreativnega pisanja (*Literacy Through Photography*, b.d.).

V Kaliforniji je bil leta 2000 ustanovljen *AJA Project*, ki nudi pomoč mladim priseljencem in vojnim beguncem. S pomočjo programa kritično razmišljajo o svoji identiteti, razvijajo vodstvene sposobnosti, reflektirajo svoje izkušnje migracije in se učijo o moči umetnosti pri spreminjanju svojih skupnosti. Projekt ima dve mednarodni sestrski organizaciji, ki delujeta

po istem principu, in sicer v Burmi in v Kolumbiji (The AjA Project: Ways participatory photography impacts youth, b.d.).

Organizacija *Youth in Focus* deluje v Seattlu in nudi ranljivim mladim od 13 do 19 let brezplačne fototerapevtske delavnice, s katerimi jih želi opolnomočiti in jim ponuditi orodje za razvijanje občutka lastne vrednosti ter jih opremiti s kompetencami izražanja preko fotografskega medija (Youth in Focus Details, b.d.).

V Italiji se po principih in tehnikah Weiserjeve pod okriljem *Studia Arte Crescita* izvaja več fototerapevtskih programov za otroke, mladostnike in odrasle z različnimi težavami, predvsem z namenom psihoterapije (Granato, 2011).

Najbolj znana fototerapevtska organizacija v Angliji je *PhotoVoice*, ki deluje od leta 1999. Zavzemajo se za trajnostne socialne spremembe in podporo marginaliziranim skupinam preko fotografskega izobraževanja, s katerim jim želijo omogočiti enakovredne možnosti izražanja in jim dati možnost, da širši družbi predstavijo svet, kot ga vidijo skozi svoje oči. S projekti in razstavami, ki jih ustvarijo njihovi uporabniki ozaveščajo javnost o problemih s katerimi se spopadajo. Z ranljivimi skupinami delajo po vsej Angliji in po svetu, sodelovali pa so tudi z Amnesty International, Unicefom in drugimi organizacijami. Njihovi trenutni mednarodni projekti obsegajo delo s skupinami v Albaniji, Etiopiji in Paragvaju (About Photo Voice, b.d.).

4.2 Raba fototerapije v Sloveniji

Po dostopnih podatkih se v Sloveniji v šolskem letu 2012/2013 izvajata dva fototerapevtska programa z dvema različnima populacijama uporabnikov. Prvi poteka pod okriljem Zavoda za fotografsko terapijo v Centru za izobraževanje, rehabilitacijo in usposabljanje – CIRIUS Kamnik, z mladimi odraslimi s težko stopnjo gibalne oviranosti, drugi pa pod okriljem Ustanove Silvana Furlana na osnovni šoli s prilagojenim programom v Novi Gorici, z učenci višjih razredov osnovne šole, ki imajo motnje avtističnega spektra. Oba programa se izvajata kot eno šolsko leto trajajoča projekta.

Zavod za fotografsko terapijo sta septembra 2012 ustanovila psiholog Matej Peljhan ter pedagog in sociolog Jure Kravanja, oba sicer navdušena fotografa, ki sta preko izkušenj in spoznanj iz prakse prepoznala moč fotografije kot terapevtske dejavnosti pri delu z ranljivimi skupinami. Kravanja je svojo fototerapevtsko pot začel leta 2010 kot kreativni terapevt v Psihiatrični bolnišnici Ljubljana Polje, kjer je dve leti izvajal foto delavnice z osebami s težavami v duševnem zdravju. Peljhan je kot psiholog zaposlen v Centru za izobraževanje, rehabilitacijo in usposabljanje v Kamniku. Fotografijo je želel približati tudi osebami s posebnimi potrebami, zato je soustanovil Zavod za fotografsko terapijo ter začel z izvajanjem delavnic, izobraževanj, predavanj in objavljanjem strokovnih člankov s tega področja (Fototerapija: Izvajalci programov, 2013).

Anita Zelić je s fototerapevtsko dejavnostjo začela leta 2011 v sklopu svojega diplomskega dela na Fakulteti za socialno delo, pri katerem je izvedla projekt fototerapevtskih delavnic z osebami, ki imajo težave z duševnim zdravjem. Na podlagi tega projekta je ovrednotila učinkovitost fototerapevtskih tehnik pri delu s to populacijo, kar je prva tovrstna raziskava v slovenskem prostoru (Zelić, 2013). V šolskem letu 2012/2013 ob podpori Ustanove Silvana Furlana na osnovni šoli s prilagojenim programom v Novi Gorici izvaja fototerapijo v obliki celoletnega projekta, poleg tega pa s predavanji o fotografiji gostuje tudi na drugih osnovnih šolah in gimnazijah. Kot gostujoča predavateljica je fototerapijo predstavila tudi študentom na Fakulteti za socialno delo (Fototerapija: Izvajalci programov, 2013).

5 RAZISKOVALNI DEL

5.1 Namen raziskave

Namen in cilj raziskovalnega dela diplomske naloge je predstaviti trenutno stanje fototerapije v Sloveniji, primerjati različne principe uporabe metode, pridobiti povratne informacije o metodi s strani uporabnikov ter poiskati možnosti za nadaljnjo aplikacijo metode v socialni pedagogiki.

5.2 Raziskovalna vprašanja

Vprašanja, na katerih sem zasnovala svojo raziskavo, so bila:

- Kako je razvito področje fototerapije v Sloveniji in kje so možne izboljšave?
- Kakšne so možnosti uporabe metode fototerapija na področju socialne pedagogike?
- Kako uporabniki ocenjujejo terapevtsko vrednost fotografije oziroma fototerapije?

5.3 Metodologija

Uporabljeni raziskovalni metodi sta bili polstrukturiran intervju in opazovanje z udeležbo.

Opravila sem dva polstrukturirana intervjuja z izvajalci fototerapevtskih delavnic ter dve opazovanji z udeležbo na dveh različnih fototerapevtskih delavnicah.

En intervju sem izvedla s strokovnjakinjo Anito Zelić, enega pa s strokovnjakoma Matejem Peljhanom in Juretom Kravanjo. Poleg intervjujev sem bila na vsaki od omenjenih delavnic tudi po enkrat prisotna kot opazovalka z udeležbo. Opazovala sem potek delavnice, način uporabe metode v praksi ter odziv uporabnikov na metodo, ter s svojimi opažanji dopolnjevala informacije, ki sem jih dobila na intervjujih. Na opazovani delavnici pod vodstvom Zelićeve so bili prisotni in v raziskavo vključeni štiri uporabniki; tri učenke in en

učenec tretje triade osnovne šole. Na opazovani delavnici pod vodstvom Peljhana in Kravanje pa so bili prisotni trije uporabniki; fantje z gibalno oviranostjo, stari med 20 in 24 let, ki so nameščeni v Centru za izobraževanje, rehabilitacijo in usposabljanje Kamnik.

Nekaj informacij, s katerimi sem dopolnila sliko, sem pridobila tudi preko neformalnih pogovorov z omenjenimi strokovnjaki.

Na intervjujih pridobljene podatke sem združila v dve večji kategoriji: značilnosti metode ter značilnosti populacije. Na področju metode me je zanimal opis metode, katerim ciljem fototerapevti sledijo pri njeni uporabi, katere so po mnenju terapevtov njene prednosti in katere pomanjkljivosti, kako ocenjujejo uspešnost metode, kakšne kompetence bi po njihovem mnenju morali imeti fototerapevti ter kje vidijo možnosti za razvoj metode. S področja populacije me je zanimala njena specifičnost in zakaj je po mnenju terapevtov fototerapija primerna metoda za delo s to populacijo ter kakšni so glede na njihovo zaznavo odzivi uporabnikov na metodo. Pridobljene informacije sem dopolnila s svojimi opažanji ter jih združila v analizo.

5.4 Rezultati raziskovalnih vprašanj in interpretacija

5.4.1 Fototerapija z osebami s težko stopnjo gibalne oviranosti: Matej Peljhan in Jure Kravanja

Peljhan in Kravanja fototerapijo razumeta širše kot pomoč pri psihoterapiji z uporabo družinskih albumov in simbolnih fotografij. Ključna se jima zdi lastna fotografska aktivnost uporabnikov, s katero jim želita omogočiti sredstvo za kompenzacijo njihovih primanjkljajev. S pomočjo fotografije jim pomagata krepiti prizadete funkcije. V smislu rehabilitacije se osredotočata predvsem na psihološke in kognitivne funkcije (mišljenje, vizualno percepcijo, spomin, izražanje), ter na čustvene, socialne in vedenjske vidike. Glede na populacijo, s katero se trenutno ukvarjata, dajeta velik pomen tudi krepitvi motoričnih funkcij.

Po njunem mnenju je fototerapija uporabna na več nivojih. Na prvem je fotoaparati predvsem tehnični pripomoček, ki nadomesti okvarjen organ ali funkcijo: slabovidni lahko na

primer fotografira oddaljen predmet in ga na fotoaparatu približa, človek z motnjami spomina čez dan fotografira, nato pa zvečer obnovi, kaj se je dogajalo, fotografira faze kuhanja in jih nalepi v kuhinji. Na drugem, po njunem mnenju še pomembnejšem nivoju, pa fototerapija oziroma fotografija pomeni ustvarjalno dejavnost, v kateri so posamezniki lahko med seboj relativno enakovredni, saj imajo vsi enake možnosti izražanja na polnomočen način. Pomembno se jima zdi, da je fototerapija zasnovana tako, da se ne osredotoča le na eno skupino ljudi z določeno težavo, na primer na ljudi z depresivnimi stanji, ampak da je prilagojena problematiki širokega spektra ljudi. Kot primer navajata hendikepirane osebe, gluhe in naglušne, slepe in slabovidne, otroke s težavami v socialni integraciji, osebe z motnjami v duševnem razvoju itd.

Povezave oziroma podobnosti s psihoterapijo vidita v tem, da je izbira obravnavanih tem prepuščena uporabnikom, da se v ozadju neprestano odvija proces samoraziskovanja in da je terapevt vedno v meta poziciji. Terapevt spremlja, kaj se dogaja, o čem se v skupini pogovarjajo, zakaj je kdo kaj rekel, kako bi interveniral ipd. Pomembno se jima zdi tudi, da delujeta v paru in lahko po srečanjih intervizijsko predelata dogajanje ter tako lažje nadzirata prenos transferjev in kontratransferjev.

Prednosti fotografije kot terapevtske dejavnosti vidita v tem, da je zaradi svojih specifik primerna za velik krog ljudi. Danes ima skoraj vsak vedno pri sebi fotoaparat, rezultati so vidni takoj, fotografirati je možno lahko povsod, svoj izdelek pa je možno tudi hitro pokazati in dobiti o njem povratno informacijo oziroma potrditev, kar je preko drugih načinov izražanja včasih težko. Poudarjata še, da je pomembno preseči nivo tekmovanja in razmišljanja, kaj je boljše in kaj slabše, zato da lahko vsak dobi občutek, da je vreden, da lahko ustvarja in da je lahko zadovoljen s samim seboj. Fototerapija daje otrokom možnost, da razvijejo drugačno, bolj pozitivno samopodobo.

Cilje, ki jih poskušata z uporabo metode fototerapija pri delu s svojimi uporabniki doseči, opredeljujeta kot cilje na motoričnem, kognitivnem, emocionalnem, socialnem, samopotrditvenem in vizualno izraznem področju, omenjata pa tudi možnost, da se za določene posameznike cilji zarišejo v smeri razvoja poklicnih kompetenc.

Izvajanje metode je v veliki meri odvisno od specifike uporabnikov. Trenutno jo izvajata v obliki tedenskih štiriurnih skupinskih delavnic v Centru za izobraževanje, rehabilitacijo in

usposabljanje v Kamniku. V skupino so vključeni štirje fantje med 20 in 24 leti z najtežjo stopnjo gibalne oviranosti, ki bivajo v zavodu. Vsak posameznik ima glede na svoje gibalne zmožnosti izdelan individualno prilagojen mehanizem za upravljanje in proženje fotoaparata. Prožilo fotoaparata ima na stikalu za upravljanje invalidskega vozička, na naslonu za glavo ali na nastavku, ki ga upravlja z usti.

Delavnice so zasnovane tako, da se njihova vsebina prilagaja željam uporabnikov. Peljhan in Kravanja poudarjata, da je to zelo pomembno za razvoj njihove samoiniciativnosti, ki jo je potrebno spodbujati, saj gre za posameznike, ki so vse življenje postavljeni v položaj odvisnega. Na splošno vsako srečanje vsebuje uvod, kar običajno pomeni pogovor ob fotografijah, ki se nadaljuje s fotografiranjem kot aktivnim ustvarjanjem. Temo oziroma žanr izberejo skupaj, glede na želje udeležencev. Spotoma se učijo o kompoziciji in drugih tehničnih vidikih fotografije. Po fotografiranju sledi skupinski pregled posnetih fotografij, pri katerem izberejo tiste, ki so jim najbolj všeč. Preko tega se učijo branja fotografij in prepoznavanja tistih, v katerih se morda skriva nekaj več. Izbrane fotografije skupaj obdelajo v programu za urejanje, jih po želji razvrstijo v serije ali pa pustijo kot posamezne fotografije, ki jim izberejo naslov, nato pa jih objavijo na Facebook strani Zavoda za fotografsko terapijo¹.

Na začetku leta so več časa posvetili učenju tehnike, spoznavanju fotoaparata in prilagoditvam za fotografiranje, kasneje pa so se bolj posvetili samemu fotografiranju in vsebini fotografij. Poudarek je na tem, kako so motivi postavljeni v prostor, kakšni so odnosi med motivi in okolico, kakšna je retorika podob na fotografiji, kakšno je njeno sporočilo in pomeni likovnih elementov na njej. Ob sposobnostih likovnega izražanja razvijajo tudi jezikovne sposobnosti, se pogovarjajo in ozaveščajo nezavedne vsebine, v čemer Peljhan in Kravanja vidita nadgradnjo fotografske terapije od običajnega fotografskega tečaja. Šolsko leto bodo zaključili z razstavo izbranih fotografij.

Fototerapija je za gibalno ovirane osebe primerna zato, ker presega njihovo oviranost in jim nudi enakovredno možnost likovnega izražanja. Za nekatere posameznike, pri katerih so ovirane tudi govorne funkcije, predstavlja še več kot to: omogoča jim izražanje v pripovednem smislu in jim na nek način daje glas. Tak je primer enega od članov fototerapevtske skupine, ki ima cerebralno paralizo in lahko, kljub temu da vse razume,

---

¹ www.facebook.com/pages/Zavod-za-fotografsko-terapijo/274917212611493

sporoča le preko komunikatorja. Zaradi omejenih zmožnosti gibanja ga s težavo upravlja, oblikovanje povedi pa mu vzame zelo veliko časa, zato so njegove možnosti komuniciranja močno okrnjene. S fotografijo se mu je odprl nov kanal za sporočanje, saj lahko preko fotografij drugim sedaj pokaže tisto, česar jim prej ni mogel povedati. Zaradi tega se mu je, po besedah terapevtov, močno izboljšalo čustveno stanje. Tudi sama sem pri opazovanju delavnice zaznala, da na delavnici uživa, saj se večkrat tekom delavnice smejal in dajal šaljive komentarje – bil je torej aktivno vključen v dogajanje. Na koncu je na moje vprašanje, zakaj prihaja na fototerapijo odgovoril: »Zato da se preko fotografije lahko izražam.« Terapevta se skupaj z uporabniki veselita vsakega uspeha, kar včasih pomeni že to, da nekdo sploh uspe ustvariti fotografijo. Če gre za nekoga, ki sicer v življenju le redko kaj lahko ustvari brez pomoči drugih, je to res velik dosežek in nosi zanj osebno veliko vrednost.

Največji problem fototerapije pri nas vidita Peljhan in Kravanja v tem, da se trenutno izvaja in financira samo v obliki projektov, ne pa kot redni del izobraževalnega ali zdravstvenega sistema. To po njunem mnenju zavira njen razvoj in učinkovitost ter onemogoča kontinuirano delo. Potencialno nevarnost vidita še v tem, da bi bil v prvem planu namesto uporabnika fototerapevt, ki bi želel vnašati preveč svojih vsebin.

Fototerapevti bi po mnenju Peljhana in Kravanja lahko postali strokovnjaki različnih poklicnih profilov. Omenila sta likovne pedagoge, socialne pedagoge in delovne terapevte s poznavanjem fotografije, ki bi se usposobili in pridobili naziv fototerapevt. Prav v izobraževanju strokovnjakov vidita ključen element v razvoju metode, ki bi jo želela uvesti kot institucionalno metodo, ki bi se izvajala v psihiatričnih ustanovah, centrih za mentalno zdravje, svetovalnih centrih, rehabilitacijskih centrih ter vzgojnih zavodih. Fototerapijo bi ponudila kot eno od dejavnosti, v katere so uporabniki v tovrstnih institucijah standardno vključeni, kot so na primer likovne in plesne aktivnosti. Bistvenega pomena se jima zdi tudi povezovanje in izmenjava izkušenj med strokovnjaki, ki so že kaj naredili na tem področju z različnimi populacijami, tako na teoretičnem kot na praktičnem nivoju. Njuna vizija je v Sloveniji organizirati mednarodni kongres, ki bi se ga udeležili strokovnjaki iz tujine. Menita, da lahko tudi Slovenija pokaže nekaj s tega področja. Nikjer v literaturi in na internetu na primer nisem zasledila, da bi se še kje izvajala fototerapija s hendikepiranimi osebami v obliki, v kakršni se izvaja pri nas, tako da je to zagotovo nekaj, kar bi bilo tujim strokovnjakom lahko zanimivo in za zgled.

Fototerapevtska delavnica v Centru za izobraževanje, rehabilitacijo in usposabljanje – CIRIUS Kamnik

Dne 7. 5. 2013 sem bila kot opazovalka z udeležbo prisotna na fototerapevtski delavnici pod vodstvom Mateja Peljhana in Jureta Kravanje v CIRIUS Kamnik. Na delavnici so bili udeleženi trije člani skupine, četrti pa je bil odsoten, ker ga tisti teden ni bilo v zavodu. Poleg njih je bila na delavnici tudi vzgojiteljica, po poklicu socialna pedagoginja ter dijak srednje šole za oblikovanje in fotografijo, ki je z enim od udeležencev sodeloval pri fotografskem projektu.

Delavnica je bila zastavljena nekoliko drugače kot običajno, saj so imeli en dan prej v Centru osnovnošolski projektni dan, v sklopu katerega se je predstavljala tudi fototerapija. Tako so na delavnici pregledovali fotografije prejšnjega dne in izbirali najboljše za fotoreportažo, ki so jo kasneje poslali v medije.

Začetni del srečanja je bil namenjen tehničnemu aspektu. Nastavljali in preizkušali so nove mehanizme, s katerimi bi lažje fotografirali in reševali tehnične težave, kot na primer kako pritrditi fotoaparatus na voziček, da bo stal poravnano in slike ne bodo postrani. Ker ne obstajajo standardizirani mehanizmi za tovrstno uporabo fotoaparatus, je veliko prepuščeno iznajdljivosti in improvizaciji in temelji na preizkušanju ter učenju na napakah. Ves čas dogajanja so se člani skupine med seboj fotografirali, še bolj zanimivi objekti pa so bili ostali prisotni in z navdušenjem so lovili naše portrete.

Po uvodnem delu so prešli na pregled fotografij, ki so jih člani posneli v času od prejšnjega srečanja. En član ni prinesel fotografij, zato so si na projektorju skupaj ogledali fotografije preostalih dveh. Eden izmed njiju je pokazal fotografije s prejšnjega srečanja, ko jih je obiskal predstavnik sponzorjev, ki so jim podarili fotoaparatus, drugi pa je prinesel fotografije iz svojega domačega okolja, na katerih je prikazal svoj dom, družino in ljudi iz okolice. Ob vsaki fotografiji so se ustavili, da je sam povedal, kaj je na njej, nato pa sta jo fototerapevta opisala še s tehničnega vidika: z vidika kompozicije, barv in vsebine. Preko tega so se učili o zakonitostih fotografskega medija. Najboljše fotografije sta fototerapevta obdelala v programu za urejanje fotografij in ob tem članom skupine razlagala, kaj počneta. Avtor je povedal, ali je z obdelavo zadovoljen in kaj bi še spremenil. Nato so fotografije skupaj

poimenovali, zadnjo besedo pa je imel avtor. Za zaključek srečanja so izbrane fotografije naložili na Facebook in spremljali število ogledov, komentarjev in »všečkov«.

Ob koncu sem uporabnike vprašala, zakaj so se odločili sodelovati pri fototerapiji in kaj so od delavnic v tem letu pridobili. Odgovori so bili podobni. Izpostavili so predvsem pomanjkanje različnih dejavnosti, s katerimi bi se lahko ukvarjali, željo po tem, da bi se naučili fotografirati in druženje. Povedali so še, da se na delavnicah dobro počutijo, da jim je všeč, da se pogovarjajo o fotografijah in da znajo »malo boljše slikati kot prej«. Eden udeleženec je kot najpomembnejše izpostavil, da mu fotografija omogoča izražanje (slika 1).

Slika 1: Zakaj hodiš na fototerapijo?

Slika 2: Nejc Župan – Loneliness

5.4.2 Fototerapija z mladostniki z motnjami avtističnega spektra: Anita Zelić

Zelićeva izvaja fototerapijo na osnovni šoli s prilagojenim programom v Novi Gorici. V njeni skupini sodelujejo tri učenke in en učenec sedmega in osmega razreda, ki imajo različne motnje avtističnega spektra. Delavnice potekajo v obliki ene ure in pol trajajočih tedenskih srečanj in trajajo eno šolsko leto.

Aktivnosti so prilagojene populaciji, njihovim potrebam in primanjkljajem. Na začetku leta so predvsem kreativne, da dosežejo sproščenost pri rabi fotografskega medija, spoznajo delovanje fotoaparata in se naučijo, kaj vse se z njim da ustvariti. Nato se aktivnosti nadaljujejo tematsko, s spoznavanjem čustev in raziskovanjem, kako se čustva kažejo na fotografijah, ter ustvarjanjem fotografij, ki prikazujejo različna čustva. Nadgrajujejo se v aktivnosti, preko katerih s fotografijami ustvarjajo nove izide za situacije v katerih doživljajo določena čustva in take, preko katerih razmišljajo o svoji prihodnosti in si oblikujejo nove cilje. Fotografije, ki jih otroci sami izberejo, natisnejo in se o njih pogovarjajo. Terapevtka fotografijo uporablja kot sprožilec, medij za spodbujanje komunikacije, izražanje čustev in refleksijo. Umetniška vrednost fotografij ni v ospredju, bolj je poudarjen pomen, ki ga uporabniki sami pripišejo določeni fotografiji in prav s tem namenom jim terapevtka v celoti prepušča izbor fotografij. Šolsko leto bodo zaključili z razstavo izbranih del.

Metoda fototerapije je pri delu s to populacijo še posebej primerna, ker omogoča razvoj funkcij, ki so pri večini otrok z motnjami avtističnega spektra slabše razvite. Večina jih ima težave s čustvovanjem, socializacijo in verbalnim izražanjem. S pomočjo fotografije se lahko učijo o čustvih in čustvovanju, svoja čustva lahko preko fotografij neverbalno izražajo, delavnice jim nudijo varen prostor, v katerem lahko delijo svoje težave in si med seboj pomagajo. Prednost fotografije pred drugimi umetnostno izraznimi sredstvi vidi Zelićeva v tem, da je to medij, ki nam je vsem dobro znan, saj smo z njim neprestano obdani. Po njenem mnenju je v kontekstu pomoči še posebej primeren, ker ni tako ogrožujoč kot druge vrste umetniških izraznih sredstev. Fotografija omogoča, da izdelek v primeru, da z njim nismo zadovoljni, hitro izbrišemo in ustvarimo novega. V tem smislu je zmanjšan strah pred neuspehom, če pa do njega vseeno pride, to ne povzroči frustracije in občutka poraza. Poleg tega je fotografija zelo dostopen medij, ki se zlahka uporablja in ki daje vsakemu posamezniku nadzor, saj vsak sam določi, kako bo fotografiral. S tem občutkom

samonadzora se krepi občutek samozavesti. Z eno fotografijo lahko v vizualnem jeziku izraziš več, kot bi se dalo izraziti z besedami. Določeno fotografijo vsak od nas doživi drugače in to je podlaga za učenje o sprejemanju različnih mnenj in o realnosti, ki jo prav tako vsak lahko razume drugače. Po njenem mnenju je zaradi svojih lastnosti fotografija kot terapevtska dejavnost primerna ne le za ranljive skupine, ampak tudi za vse ostale, saj pravi, da bi bilo potrebno vizualni jezik in neverbalno komunikacijo bolj približati ljudem.

Cilji, ki jih želi s fototerapijo doseči, so zastavljeni zelo široko. Preko fotografije kot umetnostnega izraznega sredstva želi pri svojih uporabnikih spodbujati komunikacijo, izražanje čustev in refleksijo ter jim omogočiti, da vsak od njih prikaže svet, kakršnega vidi in čuti. Pravi, da je primarni cilj fototerapije »to, da smeš pokazati, kdo si, in da je to neka oblika samoraziskovanja. Da raziščeš najprej, kdo si sam in da potem dovoliš tudi drugemu biti to, kar je«. Na konkretni ravni pri delu z otroki z motnjami avtističnega spektra so njeni cilji doseči boljše opazovanje in razumevanje sveta, ki jih obdaja, razumevanje človeških interakcij, razširiti njihovo poznavanje čustev in možnih načinov izražanja čustev, spodbuditi sodelovanje in sprejemanje drugih, doseči razumevanje, da je drugačnost nekaj dobrega in da v življenju, tako kot v fotografiji, ni pravih in napačnih odgovorov.

Zeličeva pravi, da so imeli otroci na začetku precej težav z izražanjem čustev, poznali so le nekaj osnovnih. Težko so govorili o svojih fotografijah, saj so se bali, da njihova razlaga ne bo pravilna in da ne bo sprejeta. Znotraj skupine je prihajalo do trenj in konfliktov. Niso razumeli metafor: kako lahko na primer neka stvar iz narave na fotografiji pomeni nekaj povsem drugega ali abstraktnega. Skozi delavnice so po mnenju terapevtke dosegli vse zastavljene cilje. Med seboj sodelujejo in si pomagajo, prijateljstvo in solidarnost pa postavljajo na prvo mesto. Primer tega je, da drugemu odstopijo boljši fotoaparati, če vidijo, da si ga bolj želi ali pa je slabe volje. Veliko so dosegli na področju kreativnosti, izražanja skozi metafore, izražanja želja ter neverbalne komunikacije. Lažje izražajo svoja čustva, nadgradili so sposobnosti refleksije, sodelovanja in druženja.

Kot kompetenco, ki bi jo moral imeti fototerapevt, opredeljuje razumevanje fotografskega jezika, čeprav v tem vidi tudi skrito past, če fototerapevt prevelik poudarek daje formam, oblikam in razmerjem, ki veljajo za »pravilne« in premalo pomenu, ki ga fotografiji pripiše sam ustvarjalec. Pomembna se ji zdi sposobnost, da fototerapevt samega sebe postavi v

drugi plan in pusti uporabniku, da preko fotografij pove svojo zgodbo. Fototerapevt mora biti aktivni poslušalec, znati mora postavljati vprašanja in voditi proces na način, ki pri uporabniku sproži razmišljanje. Poleg tega so pomembne tudi vodstvene sposobnosti, da zna spremljati skupinsko dinamiko in jo vzpostaviti na način, da skupina zagotavlja posameznikom varen prostor, kjer lahko z drugimi člani delijo osebne stvari.

Pomanjkljivosti fototerapije kot metode tekom svoje prakse ni zaznala. Problem vidi v financah, saj je za razvijanje tovrstnih projektov potrebno imeti materialna sredstva, torej fotoaparata, prenosni računalnik, foto papir, kartuše tiskalnik za fotografije. Težavo vidi tudi v slabem poznavanju fototerapije v Sloveniji, kar po njenih izkušnjah zapre mnoga vrata, ko želiš projekt vpeljati v neko institucijo.

Razvoj fototerapije vidi široko, ne le na področju ranljivih skupin, ampak tudi v šolskem sistemu, kot obliko medijske vzgoje, sredstvo za učenje in spoznavanje samega sebe. Bistveno se ji zdi pridobivati izkušnje in preko njih ozaveščati o pozitivnih učinkih fototerapije.

Fototerapevtska delavnica v osnovni šoli s prilagojenim programom v Novi Gorici

Dne 6. 5. 2013 sem bila opazovalka z udeležbo v fototerapevtski skupini v osnovni šoli s prilagojenim programom v Novi Gorici. Srečanje je trajalo uro in pol, prisotni pa so bili vsi štirje člani skupine. Srečanje je bilo zaradi moje prisotnosti zastavljeno nekoliko drugače, kot bi bilo sicer. Terapevtka je za tisto uro pripravila bolj kreativno naravnano aktivnost, saj je izrazila skrb, da bi se lahko člani skupine počutili ogrožene, če bi vpričo mene obravnavali globlje, čustvene vsebine. Tema srečanja je bila iluzija. Začeli so s pogovorom o tem, kaj pomeni beseda iluzija in pokazalo se je, da učenci ne razumejo povsem njenega pomena. Nadaljevali so z ogledom fotografij, na katerih so bile prikazane različne optične iluzije, ki jih je pripravila terapevtka in ob katerih jim je razložila in pokazala pomen besede. S temi fotografijami je pritegnila njihovo pozornost in jih pripravila na nalogo, da bodo sami poskušali na fotografijah ustvariti podobne optične iluzije. Z navdušenjem so si razdelili fotoaparate in skupaj s terapevtko odšli iz šole, proti središču mesta. Po poti jim je dajala napotke: »Gledamo okrog sebe, smo pozorni,« in jim večkrat povedala, da se lahko obrnejo

na katerokoli od naju, če potrebujejo pomoč pri fotografiranju ali pa objekt za fotografiranje. V iskanje zanimivih motivov so se zelo vživeli in posneli ogromno fotografij, ki so nama jih s ponosom kazali. Med seboj so si pomagali ustvarjati različne kompozicije, ki so si jih zamislili, se pogovarjali in zabavali. Oblikovalo se je sproščeno vzdušje, v katerem so zares lahko marsikaj delili med seboj in s fototerapevko. Kljub kratkemu času, ki sem ga preživela z njimi, sem tudi sama opazila, kateri motivi vsakega od njih najbolj pritegnejo: narava, avtoportreti, avtomobili, mimoidoči. Zaradi omejenega časa smo morali fotografiranje prekiniti in se vrniti nazaj v šolo, z lahkoto pa bi ob fotografiranju preživeli še veliko več časa.

Srečanje smo zaključili s pogovorom o tem, kaj jim je všeč pri fototerapiji in zakaj jo obiskujejo. Kot tisto, kar jim je najbolj všeč, so izpostavili to, da lahko fotografirajo in se družijo, da se med seboj več ne kregajo, ampak sodelujejo in da tisto, kar povedo v skupini tam tudi ostane. Na vprašanje, zakaj obiskujejo fototerapijo pa sem dobila naslednje odgovore: »Ko sem zelo jezna, me umiri,« in: »Da bom znala fotografirati, če bom kdaj imela svoj fotoaparatus,« ter: »Da se lahko slikam in dam na Facebook, pošljem slike prijateljem, puncici ... «

Poleg praktičnega vidika, da se bodo torej naučili fotografirati, so povedali prav tisto, kar je fototerapevka izpostavila kot poglobilne cilje: sodelovanje, izboljšanje odnosov, varno okolje, razumevanje in izražanje čustev.

5.5 Analiza opažanj

Opazila sem precej razlik v pristopu terapevtov na enih in drugih delavnicah. Nekatere so posledica razlik v potrebah in specifikah težav populacij, s katerimi delajo, nekatere pa različnega razumevanja pojma fototerapija. Peljhan in Kravanja dajeta pri svojem delu velik poudarek tehničnim aspektom in likovnim pravilom fotografije, medtem ko daje Zeličeva prednost predvsem čustveni vrednosti fotografij in njihovemu subjektivnemu pomenu za tistega, ki jih ustvari. Pri svojem delu izhaja iz literature in aktivnosti v veliki meri načrtuje na podlagi fototerapevtskih tehnik Judy Weiser in drugih avtorjev, ustvarjena fotografija pa pomeni vmesno etapo v terapevtskem procesu, ki se z njo v nekem smislu šele začne, saj odpira teme za pogovor o čustvih in je podlaga za samoraziskovanje. Peljhan in Kravanja

izhajata v večji meri iz lastnih izkušenj dela z ranljivimi skupinami in iz svojih fotografskih izkušenj, ki jih prenašata na svoje uporabnike. Delavnice gradita na fotografiranju, kot glavni terapevtski dejavnosti, pri kateri je fotografija končni izdelek.

Glede na primarne težave, s katerimi se spopadajo uporabniki enih in drugih delavnic, se mi zdita pristopa za vsako od populacij primerna. Na delavnici Peljhana in Kravanje je v nekem trenutku eden od udeležencev svoji fotografiji izbral naslov *Osamljenost* (slika 2), v čemer sem zaznala priložnost, da bi terapevta dogajanje peljala v bolj psihoterapevtske vode in začela pogovor o tej temi. Zanimalo me je, zakaj se to ni zgodilo. V kasnejšem pogovoru z njima sem izvedela, da dajeta v takih primerih prednost vizualni govorici. Izpostavila sta vidik, da je vsem znano, s kakšnimi problemi se srečujejo mladi, ki bivajo v zavodu. Po njenem mnenju je bolj pomembno, da imajo pri fototerapiji možnost izraziti svoja čustva preko vizualnega jezika, ne da bi jih morali razlagati, saj so temu namenjene druge dejavnosti. Sama fotografija je v kombinaciji z izbranim naslovom vsem prisotnim dala jasno sporočilo, kaj je avtor z njo želel povedati, zato besede niso bile potrebne. Terapevta sta poudarila, da se včasih lotijo takih tem, če uporabniki sami izrazijo željo po pogovoru. O tem sta spregovorila tudi v članku *Fotografija za osebe s posebnimi potrebami* (Peljhan in Kravanja, 2012), kjer sta zapisala, da fotografija po načelih pozitivne psihologije omogoča osebi s posebnimi potrebami, da se počuti kompetentno in se ne identificira le skozi svoj primanjkljaj. Pomeni ji odmik od ukvarjanja s težavami in jo s krepitvijo močnih področij distancira od motnje.

Na fototerapevtski delavnici z otroki s posebnimi potrebami se mi je zdelo dobro, da je bila resnično vsa izbira v njihovih rokah. Sami so se odločali, kaj in kako bodo fotografirali, terapevтка pa jim je pomagala le toliko, da jih je dodatno motivirala in jim podala razlago, ko so izrazili, da jo potrebujejo. Pri delavnici z gibalno oviranimi mladimi se mi je v delu ogledovanja in razlage fotografij zdelo nekoliko premalo prostora prepuščenega samemu avtorju fotografij. Na tem mestu bi se mi zdelo bolje, če bi lahko sam še več odločal o tem, katere fotografije bodo izbrane, kako bodo obdelane in kako jih bo na koncu poimenoval. Tako bi še bolj delovali v smeri cilja razvijanja samoiniciativnosti. S tem, ko so bili vsi člani skupine udeleženi v procesu, se je sicer krepila skupinska povezanost, a z vidika fotografije kot lastnega individualnega izraza bi bilo morda bolj smiselno, da bi o tem odločal avtor sam.

Peljhan in Kravanja s pridom uporabljata različna moderna tehnološka sredstva, kar se v prvi vrsti pokaže že pri tehničnih prilagoditvah fotoaparatorov, ki so izdelane tako, da omogočajo uporabo tudi osebam z najtežjimi oblikami gibalne oviranosti. Zares je težko predstavljivo, da se ob tako visoki tehnološki razvitosti in razširjenosti uporabe fotoaparatorov ni že prej začelo delati na tem, da bi bilo fotografiranje, kot ena redkih če ne edina možna oblika likovnega izražanja za osebe z najtežjo stopnjo gibalne oviranosti, dostopno tudi njim. Trg je tako diskriminatoren, da ne obstajajo niti fotoaparati za levičarje oziroma osebe, ki za fotografiranje ne morejo uporabljati desne roke. Poleg teh prilagoditev, se poslužujeta tudi interneta in spletnih omrežij kot medijev za objavo fotografij in kanala, po katerem uporabniki dobijo takojšnjo potrditev. Hkrati se tako izenačijo z ostalimi, nehendikepiranimi posamezniki, saj lahko tudi oni na enak način kot gibalno neovirani delijo svoje fotografije z ostalimi. Pomen ustvarjanja in človekove težnje, da bi delil svoje izdelke s svetom, je poudaril tudi Mark Wheeler (2013), ko je svetovni splet označil za sodobno različico jamskih sten, na katerih so ljudje v pradavnini razkazovali svoje umetnine.

Odzivi oziroma povratne informacije uporabnikov o fototerapiji so se v veliki meri skladali z mojimi pričakovanji, ki sem si jih ustvarila na podlagi tega, kar fototerapevti v vsaki od skupin smatrajo za najbolj pomembno. Otroci iz Nove Gorice so poudarjali zaupnost, sodelovanje in izboljšanje medsebojnih odnosov, mladi iz Kamnika pa možnost aktivnega preživljanja prostega časa in izražanje na praktičnem nivoju. Še posebej pri otrocih s posebnimi potrebami so se mi zdeli odgovori glede na njihovo starost in težave zelo zreli in introspektivni. Nihče od udeleženi ni izrazil nikakršnega nezadovoljstva v zvezi s fototerapijo, kljub temu da sem jih tudi o tem vprašala.

Mislím, da oba fototerapevtska programa dobro uresničujeta zastavljene cilje in nudita svojim uporabnikom zadovoljevanje njihovih specifičnih potreb.

5.6 Zaključki

Področje fototerapije je Sloveniji v začetni fazi razvoja. Razloge za to gre iskati v spregledanosti fotografskega medija kot možnega orodja za umetnostno terapijo ter

splošnem premajhnem pripisovanju pomena vizualnega jezika. Potrebno je povezovanje med strokovnjaki, ki imajo s to metodo izkušnje, ter uporaba metode pri delu z različnimi populacijami in njeno kritično vrednotenje.

Metoda je uporabna na mnogo različnih načinov in je ob kreativni uporabi primerna za zelo različne skupine uporabnikov, s katerimi delamo socialni pedagogi.

Uporabniki metode, ki so bili vključeni v raziskavo, jo pozitivno vrednotijo. Za bolj objektivni vpogled in ovrednotenje učinkovitosti metode na področjih, na katera naj bi pri posameznikih vplivala (emocionalno, socialno, kreativno, motorično), bi bila potrebna drugačna vrsta raziskave na primer študija primera. Tako bi lahko ocenili, v kolikšni meri je zaradi fototerapije prišlo do sprememb na omenjenih področjih.

6 PREDLOGI ZA RAZVOJ METODE IN UPORABO V SOCIALNI PEDAGOGIKI

Fototerapija lahko socialnemu pedagogu ponudi izjemno močno sredstvo za delo z različnimi skupinami uporabnikov. Primeri iz tujine in dosedanje izkušnje z uporabo fototerapije v Sloveniji kažejo, da je v različnih oblikah uporabna kot učinkovita metoda za pomoč pri širokem spektru težav.

Možnosti uporabe fotografije v terapevtske namene je ogromno in to socialnemu pedagogu zagotavlja velik manevrski prostor, znotraj katerega lahko metodo razvija v smeri, ki je za uporabnika najbolj optimalna. Lahko jo uporabi kot osrednjo metodo, ali pa z njo dopolni druge metode, kot so na primer svetovanje, psihoterapija, likovna terapija in druge.

Človeka obravnava celostno in mu omogoča spoznavanje samega sebe na vseh nivojih; od fizičnega, do čustvenega in nezavednega, in je zaradi tega odlično orodje za samorefleksijo. Poleg tega se lahko posameznik s pomočjo fototerapije sooči s svojimi vrednotami, prepričanji, predsodki in omejitvami. To je zelo koristno ne le kot metoda za delo z uporabniki, ampak tudi kot pripomoček za refleksijo in profesionalni razvoj socialnega pedagoga kot strokovnjaka na področju poklicev pomoči.

Ustvarjanje daje posamezniku daje občutek koristnosti in vrednosti. Z dosežki se krepi njegova samopodoba, kar mu daje pozitiven zgled, da je lahko uspešen tudi na drugih področjih.

Zaradi univerzalnosti in razširjenosti vizualnega jezika ter relativno lahkega načina javnega reprezentiranja izdelkov v medijih, je fotografija edinstvena pri ozaveščanju javnosti o določenih temah in lahko kot taka pripomore k socialnim spremembam. Fotografija ima večjo moč kot pisana beseda in s tem, ko bi preko fotografskega medija na vizualen način predstavili neko problematiko javnosti, bi se lahko učinkoviteje in hitreje dotaknili širše množice ljudi, kar dokazuje velika odmevnost tovrstnih kampanj (na primer Peljhanova serija fotografij *Mali princ*). Marginalnim skupinam lajša integracijo v družbo in deluje povezovalno, kar ugodno vpliva na lokalno skupnost. Menim, da bi bila uporabna in učinkovita pri delu s posamezniki iz vseh skupin, ki jim je blizu vizualno izražanje. Projekte bi

se dalo izvajati z brezdomci, osebami, ki prestajajo kazen zapora, mladimi na prehodu iz institucionalnih oblik bivanja, starostniki, brezposelnimi in drugimi. S fototerapevtskimi projekti bi jim omogočili, da bi bile njihove zgodbe slišane (oziroma videne) in morda bi s tem komu odprli nove poti iz življenjske situacije, v kateri se nahajajo. Tudi pri sami socialnopedagoški analizi življenjskih zgodb bi se lahko v večji meri posluževali fotografij, tako starih kot tistih, ki bi jih uporabnik ustvarjal sproti, in tako dobili še bolj celosten vpogled v njegovo življenje in način, na katerega doživlja svet.

Zaradi vsega naštetega sem mnenja, da bi morali fototerapijo kot metodo razvijati še naprej, stopiti v korak s časom in tehnološkim razvojem in jo ponuditi kot enakovredno ostalim izraznim metodam; na primer likovni, glasbeni in plesni terapiji, saj so njene prednosti, pozitivni učinki in široko polje uporabnosti več kot jasni.

Kot bistven prvi korak v razvoju vidim povezovanje in izmenjavo izkušenj med fototerapevti v Sloveniji in tudi navezavo stikov s fototerapevti iz tujine in spremljanje, kaj se s fototerapijo dogaja v svetu. Preko moje raziskave sta se Peljhan in Kravanja že povezala z Zeličevo in sedaj skupaj nadaljujejo delo. Druga pomembna stvar je ozaveščanje strokovnjakov in študentov o metodi. S tem namenom bi bilo treba organizirati čim več predavanj in seminarjev, izvesti še kakšno raziskavo in pisati članke. Kot specialno metodo bi jo lahko na primer obravnavali pri predmetu Metodika socialno pedagoškega dela in jo na ta način vključili spekter ponudbe metod, s katerimi smo opremljeni socialni pedagogi. S tem bi se njena uporaba verjetno povečala, saj bi jo vključevali v svoje delo. Nadgradnja bi bila izobraževanje strokovnjakov – fototerapevtov, ki bi bili specializirani prav za to področje.

Fototerapijo bi lahko vključili v šolski sistem kot izbirni predmet ali interesno dejavnost v vzgojne zavode in ostale institucije; v dnevne in mladinske centre. Za razvoj in ohranjanje kontinuitete bi bilo koristno, če bi se metoda uveljavila kot del sistema. Dokler ni tako, pa je bistveno, da se izvaja v obliki čim več projektov. Na ta način se bodo nabirale izkušnje in reference, kar bo zagotovo odprlo več vrat in omogočilo s fototerapijo pomagati širšemu krogu pomoči potrebnih. Vse projekte bi bilo potrebno ustrezno spremljati in evalvirati.

Na praktičnem nivoju – predvsem za delo z gibalno oviranimi osebami – bi bilo potrebno razviti in standardizirati ustrezne tehnične prilagoditve, s katerimi bi fotografijo približali tudi tistim, ki niso vključeni v fototerapevtske programe.

7 SKLEP

Fototerapija je široko uporabna, fleksibilna in učinkovita metoda pri delu z ranljivimi skupinami, za doseganje ciljev kot so boljša samopodoba, večja samoiniciativnost, večanje kompetenc, izboljšanje medosebnih odnosov, kompenzacija primanjkljajev in razumevanje sveta. Hkrati omogoča tudi širše socialne spremembe.

Obstaja več definicij fototerapije, ki so odvisne od različnih namenov, s katerimi se poslužujemo metode, od populacije, s katero delamo, in od ciljev, ki jih želimo doseči.

Uporabna je tako kot samostojna metoda kot tudi za dopolnitev drugih metod v socialnopedagoški praksi. Omogoča raznoliko uporabo in veliko mero kreativnosti, zaradi svojih specifik pa je primerna tudi za razvijanje strokovnih kompetenc kot sredstvo refleksije in supervizije.

V svetu se uporablja na različne načine, za delo z različnimi populacijami. V Sloveniji je njen razvoj še na začetku. Do sedaj imamo izkušnje z delom s tremi ciljnimi skupinami: osebe s težavami v duševnem zdravju, otroci z motnjami avtističnega spektra in gibalno ovirani mladi. Po izkušnjah izvajalcev programov se je pri vseh omenjenih populacijah metoda izkazala za primerno in uspešno.

Udeleženci fototerapevtskih delavnic jih ocenjujejo pozitivno in naštevajo mnoge koristi, ki so jih zaradi fototerapije deležni.

Omejitve metode se nanašajo na pomanjkanje finančnih sredstev za njeno izvajanje, nesistematiziranost programov, v katerih se izvaja, premajhen poudarek na pomenu vizualnega jezika ter nepoznavanje terapevtskih vrednosti fotografije kot izraznega sredstva v likovni terapiji. Problem je tudi to, da metoda še ni dovolj sistematično in kritično evalvirana.

Za razvoj metode je potrebno povezovanje med strokovnjaki, pridobivanje in izmenjava izkušenj, sistematično beleženje rezultatov in njihovo vrednotenje ter izobraževanje novih fototerapevtov.

8 SEZNAM LITERATURE IN VIROV

About In-sight. (b.d.). Pridobljeno 28. 5. 2013, s <http://www.insight-photography.org/insight/about/>.

About PhotoVoice. (b.d.). Pridobljeno 30. 5. 2013, s <http://www.photovoice.org/about/>.

Dennet, T. (2013). *Jo Spence's camera therapy: Personal therapeutic photography as a response to adversity.* V Loewenthal, D. (ur.). *Phototherapy and Therapeutic Photography in a Digital Age.* (str. 31-40). London: Routledge.

Fototerapija in ranljive skupine. (2013). Pridobljeno 28. 5. 2013, s <http://www.fototerapija.com/fototerapija-in-ranljive-skupine/>.

Fototerapija: Izvajalci programov. (2013). Pridobljeno 3. 6. 2013, s <http://www.fototerapija.com/izvajalci-programov/>.

Granato, L. (2011). *Finding your Identity: Phototherapy Training Course.* Pridobljeno 12. 3. 2013, s http://www.salto-youth.net/downloads/toolbox_tool_download-file-905/phototherapy%20MANUAL.pdf.

Halkola, U. (2013). *A photograph as a therapeutic experience.* V Loewenthal, D. (ur.). *Phototherapy and Therapeutic Photography in a Digital Age.* (str. 21-30). London: Routledge.

Kariž, B. (2006). *Likovnoterapevtska dejavnost v Psihiatrični kliniki Ljubljana.* V Caf, B., Slunjski M. (ur.). *Likovna terapija – kakšna terapija? Prvo strokovno srečanje umetnostnih terapevtov Slovenije.* (str. 32-41). Maribor: Slovensko združenje umetnostnih terapevtov.

Krauss, D. A. (1983). *Reality, Photography and Psychotherapy.* V Krauss, D. A., Fryrear, J. L. (ur.). *Phototherapy in Mental Health.* (str. 41-56). Springfield, IL: Charles C. Thomas.

Literacy Through Photography. (b.d.). Pridobljeno 28. 5. 2013, s <http://documentarystudies.duke.edu/projects/past-projects/literacy-through-photography>.

Loewenthal, D. (2013). *Introducing phototherapy and therapeutic photography in a digital age.* V Loewenthal, D. (ur.). *Phototherapy and Therapeutic Photography in a Digital Age.* (str. 5-20). London: Routledge.

Lorenci, G. (30.4.2013). *Daleč pride, kdor gre leže*. Pridobljeno 20. 5. 2013, s <http://www.7dni.com/v1/default.asp?kaj=2&id=5910697>.

Martin, R. (2013). *Inhabiting the image: Photography, therapy and re-enactment phototherapy*. V Loewenthal, D. (ur.). *Phototherapy and Therapeutic Photography in a Digital Age*. (str. 69-81). London: Routledge.

Peljhan, M., Kravanja, J. (2012). *Fotografija za osebe s posebnimi potrebami*. Pridobljeno 20. 5. 2013, s <http://www.fototerapija.com/fotografija-za-osebe-s-posebnimi-potrebami/>.

Ph15. (b.d.). Pridobljeno 28. 5. 2013, s <http://www.ph15.org.ar/ph15/>.

Simmons, M. (2013). *A creative photographic approach: Interpretation and healing through creative practice*. V Loewenthal, D. (ur.). *Phototherapy and Therapeutic Photography in a Digital Age*. (str. 53-65). London: Routledge.

Sontag, S. (1978). *On photography*. New York: Dell.

Stewart, D. (1983). *Phototherapy: Looking into the History of Photography*. V Krauss, D. A., Fryrear, J. L. (ur.). *Phototherapy in Mental Health*. (str. 25-40). Springfield, IL: Charles C. Thomas.

The Aja Project: Ways participatory photography impacts youth. (b.d.). Pridobljeno 28. 5. 2013, s <http://www.ajaproject.org/html/method.html>.

Weiser, J. (1999). *PhotoTherapy Techniques: exploring the secrets of personal snapshots and family albums*. Vancouver: Phototherapy Centre.

Wheeler, M. (2013). *Fotos, fones & fantasies*. V Loewenthal, D. (ur.). *Phototherapy and Therapeutic Photography in a Digital Age*. (str. 40-52). London: Routledge.

Youth in Focus Details. (b.d.). Pridobljeno 28. 5. 2013, s <http://youthinfocus.org/about/our-mission/>.

Zelić, A. (2012). *Fototerapija: Fotografija kot umetnostno izrazno sredstvo v kontekstu psihosocialne pomoči*. Diplomsko delo, Ljubljana: Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani.